

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Binder Mátyás:

A „cigány-magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban

1. Az együttélés kérdései

A magyarországi roma közösségek kutatása eleinte, „hagyományosan” néprajzi, folklorisztikai és nyelvészeti feladatnak számított, majd megjelentek a szociológiai és (még később) a kulturális antropológiai kutatások is (Csongor-Szuhay 1992; Prónai 1995; Szuhay 2007). Ezzel nagyjából egy időben (tehát az 1980-as, 90-es években) történeti érdeklődés még csak elszórtan nyilvánult meg a romák irányába.¹ Csongor Anna és Szuhay Péter 1992-es tanulmányukban egyetlen komolyabb történeti munkát tudnak mindössze említeni (egy forrásgyűjteményt: Mezey 1986), Báthory és Pomogyi pedig a hazai történeti „cigánykutatásokat” elemezve megállapították, hogy a magyar történettudomány alig foglalkozott a cigányokkal (Báthory-Pomogyi 1993).² A jelenség tudománytörténeti okait most nem részletezném, annyi bizonyos, hogy a nemzetközpontú történetírás a különböző kisebbségi/társadalmi csoportokat, köztük a romákat nem tartotta érdemesnek a történeti vizsgálatra (vö. Dupcsik 2009:29-31; Hobsbawm 2006).

Az elmúlt 15-20 évben azonban megindult a forrásfeltárás- és kiadás folyamata, néhány jog- és politikátörténeti jellegű monográfia mellett megjelentek társadalomtörténeti érzékenységu szintézisek is, valamint számos egyéb publikáció, elméletalkotási kísérlet és szakmai vita (lásd: Binder 2009a). Dolgozatomban megpróbálom áttekinteni a „cigány – magyar” együttélés történeti változatait az (általam ismert) történeti kutatások alapján.

A konkrét történeti példák tárgyalása előtt fontosnak tartom néhány kérdés tisztázását. Az „együttélés” igen tág fogalom, és a jelenséghez kapcsolható társadalomtudományi fogalmakat illetően sincs megnyugtató konszenzus (vö. Gyáni 2002; Ladányi 2011). Mivel az együttélés fogalma magában foglalja legalább kettő, egymástól különböző csoport valamilyen kölcsönhatását, talán a legcélszerűbb akkulturációs folyamatként értelmezni (vö. Nagy P. 2003).

Maga a fogalom a 20. század első felében jelent meg az amerikai társadalomelméletben, és kezdetben többnyire „kulturális asszimilációt” vagy „kultúrávesztést” jelentett. A társadalomtörténész Gyáni Gábor az akkulturációt kulturális beolvasásnak tekinti, ami általában az asszimiláció kezdeti lépése (Gyáni 1995). Ezzel szemben a kulturális antropológia inkább kultúráváltozásként értelmezi, kulturális kölcsönhatások folyamataként. Kapcsolódva az antropológiai értelmezéshez, az akkulturáció tehát „olyan folyamat, melynek eredményeként a kultúra lenyomatai, mintái, jellemző vonásai a kapcsolatok és áthatások során formálódnak (A. Gergely 2010:22).”

A fogalom így elég tág értelmű, ráadásul az asszimiláció lehetőségét is magába foglalja, érdemes tehát valahogyan specifikálni. Az akkulturáció különböző változatainak (vagy szakaszainak) tekinthetjük az asszimilációt és az integrációt, valamint a szegregációt is. Ladányi János az asszimiláció-integráció fogalompár helyett egyértelműen definiálható és

¹ Az „enyhe”, de szakszerű történeti érdeklődést jelentették többek között Mészáros László, Móró Mária, Szomszéd András írásai (Mészáros L. 1975, 1976; Móró 1979; Szomszéd 1987), emellett fontos megemlíteni Sárosi Bálint, sok történeti adatot tartalmazó kiváló munkáját is a cigányzenéről (Sárosi 1971).

² Itt jegyezném meg, hogy Karsai László könyve is ekkoriban jelent meg (Karsai 1992), de Báthory és Pomogyi összefoglaló írása még a 80-as évek végén készült. A kedvezőtlen politikai környezet miatt végül csak 1993-ban jelenhetett meg egy akkoriban indult roma lapban, a Kethano Drom-ban.

pontosan mérhető fogalmakat (pl. befogadás, kirekesztés, lakóhelyi szegregáció) javasol (Ladányi 2011). Bár jelenkori kutatások terén igaza lehet, történeti értelemben alkalmazhatónak tartom a jelzett fogalmakat, de nem ideologikus ellentétparba rendezve, hanem megváltoztatható irányú folyamatokként értelmezve azokat.

Asszimiláció³ alatt azt a folyamatot értem, mely során az egyén (vagy a csoportja) egy másik közösséghez hasonul, és megszűnik korábbi csoporttagsága. Az integrációt úgy értelmezem, hogy adott lokális közegben az egyén, önmaga és a másik közösség szemében egyaránt „cigányként” (vagy romaként) jelenik meg, mint a helyi társadalmi-gazdasági rendszer aktív résztvevője. Adott esetben természetesen különbséget kell/lehet tenni gazdasági és társadalmi integráció között, hiszem a kettő nem feltétlenül járt együtt. A gazdasági kapcsolatok⁴ az interetnikus viszonyoknak (az „együttélésnek”) nem csupán egyik aspektusa, hanem azok meghatározó kerete is (vö. Sárkány 2010), hiszen a gazdaság „a társadalmi és kulturális totalitás szerves része (Eriksen 2006:225).” Ebből kiindulva a társadalmi integráció feltételeként tekintek a gazdasági együttműködés különböző formáira.

Végül a szegregációt – Ladányi nyomán - a társadalmi egyenlőtlenségek térbeli megjelenéseként fogom fel (Ladányi 2011:51), ahol a közösség „cigányként” és a többségi lakosságtól elkülönülten, a társadalmi integráció csatornáitól elzárva él.

Nyilván nem lehet ezgakt tipológiát alkotni a fentiek alapján a magyarországi roma közösségek történelmét illetően, de reményeim szerint a különböző átmenetek, változatok, megyei, városi, falusi integrációs folyamatok, sikerek és részsikerek nem csak árnyalják majd, hanem felül is írják azt a leegyszerűsítő történelemszemléletet, ami napjainkban is dominál a romákkal kapcsolatban. E „kanonizált cigány történelem” lényege, hogy mindegyik eredetmonda ugyanarra az alapgondolatra megy vissza: „valamikor egy etnikai csoport elhagyta Indiát, és különböző megpróbáltatásokon és gyötrelmeken keresztül mind a mai napig különálló etnikumként maradt fenn” (Stewart 1994:20; lásd még Acton 1994; Törzsök 2001, Oblath 2006).

2. Az első találkozások (15. sz.)

Az első roma (korabeli néven „cigány” vagy „fáraó népe”) közösségek megjelenésével kapcsolatban csak szórványos adatok állnak a kutatók rendelkezésére. A magyarországi roma közösségek korai történetét is tárgyaló komolyabb munkát csak két történész, Nagy Pál és Tóth Péter jegyez (Nagy P. 1998, 2000, 2004; Tóth P. 2005, 2006). Ezek alapján érdemes úgy megközelíteni a 14-15. századi „cigány-magyar” együttélés kérdését, mint peripatetikus⁵ csoportok különböző stratégiáit és lehetőségeit a feudális társadalomba való beilleszkedésre. Az eddigi kutatásokból az tűnik ki, hogy a földesurak és a városok tudatos munkaerő-szerzési szándéktól inspirálva fogadták be a cigányokat (Nagy P. 2004:32). Erről tanúskodnak a különböző uralkodói menlevelek (Tóth P. 2006:26), városi számadáskönyvek és földesúri adománylevelek. Ez utóbbi típusú forráshoz tartozik az az oklevél is, mely a legkorábbi

³ Az asszimiláció Gyáni szerint a magyar társadalomtörténet egyik kritikus kategóriája a közös múlt szempontjából. Ilyen irányú kutatások elsősorban a hazai zsidóságra, másodsorban a különböző nemzetiségekre irányultak (Gyáni 2002:120).

⁴ Sokan sajátos „cigány gazdaságról” beszélnek, de az csak a tágabb társadalmi-gazdasági viszonyrendszerekben értelmezhető. A cigányok gazdálkodása nem statikus jellegű, hanem a többségi társadalom gazdaságának a része, mely általában megszabja egy-egy tevékenység gyakorlatának a feltételeit (Reyniers 2002:66).

⁵ A peripatetikus közösség fogalma az ökológiai antropológiából származik. E szerint az a csoport tekinthető peripatetikusnak, mely (1) mozgása gazdasági stratégiából fakad, (2) elsődleges megélhetési forrása a javak és szolgáltatások értékesítése, (3) endogám, (4) mindig kisebbségben van és (5) önálló etnikai egységet képez (Prónai 2000: 178). Szorosan ehhez kapcsolódik az ökológiai „niche” (fülke, rés, hézag) fogalma, mely azt jelenti mikor bizonyos javak és szolgáltatások iránt – adott területen és időben – igény lép fel. Ezt az igényt „peripatetikus stratégia” alkalmazásával próbálják meg egyes csoportok kielégíteni (Piasere 1997:117).

letelepített és hosszú időn keresztül Magyarországon élő cigányokról tudósít. Ebben „1455. január 18-án Hunyadi János, mint beszercei gróf engedélyt adott Barcsay Péter és Tamás számára, hogy négy cigányt (quatuor ciganos) bármelyik birtokukon jobbágyként tarthatnak és hatalmuk lehet felettük” (Nagy P. 2004:18).

Nagy Pál kétféle gazdasági stratégiát lát megjelenni a korszakban, melyek az együttélés két irányát jelezhetik számunkra. A szolgáltató-kereskedő vándor csoportok nagyobb kulturális önállósággal rendelkezettek, míg a városokban vagy földesúri birtokokon élő cigány közösségek több akkulturációs kihívással szembesülhettek (Nagy P. 2004:32-34). Mint Nagy írja, az együttélés egyensúlyi helyzete „sérülékeny volt ugyan, ám a gazdasági és jogi technikák jól működtek, a cigányok helyet kaptak a 15. századi magyarországi társadalomban (Nagy P. 2004:35-36).”

3. Együttélési modellek változatai (16-19. sz.)

Mielőtt röviden áttekintem a 16-18. századi cigány – magyar együttélés lehetséges szintereit és változatait, néhány elméleti jellegű problémát fontosnak tartok kiemelni. Először az „együtt élő” kategóriák (azaz a cigány és a magyar) ideáltipikus és történetileg változó jellegét emelném ki. Az etnikai csoportok határai, valamint a csoporthoz tartozás két lehetséges ismérve: az önbesorolás és a külső besorolás (vö. Barth 1996) a társadalmi-gazdasági környezet hatására változásokon mehetnek keresztül.⁶ Mint Ladányi és Szelényi írja: „Semmi okunk sincs arra, hogy az etnikumokat „zárt rendszerekként” kezeljük (...) A különböző kizárási stratégiák igyekeznek felnagyítani és megmerevíteni a „kisebbség” és a „többség” közötti különbségeket. Ezeknek a stratégiáknak ugyanúgy része lehet a rasszjegyek jelentőségének mérhetetlen eltúlzása, szociális és etnikai problémák egymásba mosása, mint ahogyan az etnikai keveredés tényeinek tabuként való kezelése, vagy a „többségi” és „kisebbségi” társadalom „jellegzetességeinek” egymás ellentétéként való megfogalmazása” (Ladányi–Szelényi 2000:209).

Az idézett megállapítások történeti távlatokban is érvényesnek tűnnek (vö. Oblath 2000). Nagy Pál kimutatta, hogy a 18. századi magyarországi források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelent meg (latinul: natio, gens; magyarul: nemzet, nemzetség). A források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelent meg. A latin nyelvű iratokban: conditio (társadalmi helyzet) és professio (foglalkozás, megélhetési mód). Ez esetben tehát cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent (Nagy P. 2008a:41). A felvilágosult abszolutizmus nézőpontjából a „cigány” nem etnikai hovatartozást jelentett, hiszen jogi úton megváltoztathatóknak tartották. „*Ex respectu honesti status et conditionis e serie Zingarorum ex missi*”, azaz tisztességes helyzetűek és állapotuk miatt a cigányok sorából kivettek. – rendelkezett például Borsod vármegye négy sajóvámosi cigány családról 1797-ben (id. Tóth P. 2006:134).

A másik – a fentihez szorosan kapcsolódó - elméleti jellegű felvetésem a roma történelem értelmezésének kérdése. A legelterjedtebb megközelítés a cigány közösségek történelmét, mint közös tulajdonságokkal és objektív jellemvonásokkal rendelkező „történelmi diaszpóra” magyarázza (Vermeersch 2006:13-15; Lucassen 2002). Némileg kritikusabban fogalmazva ez „glorifikált szenvedéstörténetként” (Nagy P. 1997) jelenik meg a történetírásban. Ezzel szemben és a konstruktivista megközelítéssel összhangban Nagy Pál az együttélési modellek változásának paradigmáját javasolja értelmezési keretnek. E szerint a differenciált, szegmentáris csoportokat alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. „A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok,

⁶ Lényegben ezt jelenti az etnicitás konstruktivista értelmezése, összefoglalását lásd: Feischmidt 2010.

válsághelyzetek, nagy gazdasági átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki (Nagy P. 2008a:36)."

A továbbiakban az együttélés, azaz az akkulturáció különböző változatainak (szegregáció, integráció, asszimiláció) jelenlétét próbálom meg illusztrálni, kezdve a vándorló csoportokkal, majd a városokban ideiglenesen vagy tartósan megtelepedőkkel folytatva. Az egyes folyamatok arányait – meglátásom szerint – még becsléni sem nagyon lehet, egyrészt a rendelkezésre álló adatok még mindig csekély száma és egyenlőtlen eloszlása, másrészt a „cigány” kategória említett viszonylagossága miatt. Ami a jelenlegi adatok alapján valószínűsíthető, hogy „az együttélés társadalmi feltételeit a parasztosodás⁷ folyamata, a vajdai szervezet kiépítése és ezzel együtt a cigányoknak az adózás rendszerébe történt speciális bekapcsolása teremtette meg (Nagy P. 2008a:40)."

3. 1. „Vándorlás” – gazdasági integráció vagy szegregáció?

Mindjárt egy problémába ütközünk, hiszen a teljesen vagy részben vándor életmódot folytató közösségek látszólag egyik akkulturációs változatba „sem férnek bele”. Ha mobilitásukat egyszerűen lakóhelyi szegregációként értelmezzük, akkor „szenvedéstörténeti” értelmezést alkalmazunk, amelyben kizárt az integráció, de az asszimiláció is.

Ezzel szemben a történeti adatok egy része arra utal, hogy egyes roma közösségek mobilitása az állami vagy földesúri hatalom által ellenőrzött és integrált volt, azaz gazdasági integrációról minimum beszélhetünk ilyen esetekben. Ez természetesen különböző mértékű társadalmi integrációval is együtt járhatott, hiszen rendszeres gazdasági kapcsolatok működtetéséhez valamilyen szintű bizalomra és együttműködésre mindenképp szükség van (vö. Szabó 2010:266).

Nagy Pál az ilyen jellegű tevékenységet „menlevelekkel biztosított vándorló, ellenőrzött munkavégzésnek” nevezi. Mint írja: „A földesurak a jogi védelem mellé „szokott” mesterségük szabad gyakorlását engedélyezték a cigányoknak, s menlevelekkel biztosították, hogy szabadon eljuthassanak egyik birtokról a másikra. (...) Kovácsolást és „cserélést” (ipari termék közvetlen cseréjét) érték a cigányok szokott mesterségén. (...) A szabad mozgás révén a cigányok elláthatták a földesurak birtokaihoz tartozó falvakban a kézműves szolgáltatások egy részét és meg is tudtak élni (Nagy P. 2004:61-62)."

Az erdélyi cigányok egyes csoportjai közvetlenül az államkincstár (kamara) fennhatósága alá tartoztak a 18. században. Két elkülöníthető csoportjuk volt, a főleg kézműves tevékenységeket (rézműves, rostás, lakatos, késes) folytató sátoros taxás fiskális és az aranymosó fiskális cigányok. Zsupos Zoltán szerint mindkét csoport a „különleges állapotú rétegek tagjainak számát gyarapította”, miközben (legalább is részben) megtartották korábbi, vándorló életformájukat (Zsupos 1996).

A fent említett vándoriparosok és aranymosók mellett a ló kereskedelem is bizonyos területen belüli mobilitással járt együtt, bár korántsem volt annyira elterjedt, mint azt napjaink sztereotípiái sugallják (vö. Nagy P. 2004:76). A lovak adásvétele alkalmanként földesurak vagy mezővárosok tanácsának megbízásából is történt (Kardos 2008a, 2010; Szomszéd 1987:173-174). Hasonlóan mobilitás volt a velejárója a beás cigányok hagyományos foglalkozásának, a fafeldolgozásnak, teknőkészítésnek is. A többnyire erdei telepeken élő közösségek, miután egy területen elvégezték a szükséges munkákat és ellátták a környéket a termékeikkel, útra keltek újabb „piacot” keresni (Nagy P. 2009a:9). Bár a beások hazai megjelenését korábban csak a 19. század végére tették, az újabb kutatások szerint már a 18. században is jelentek meg csoportjaik Magyarországon (vö. Mészáros Á. 2007; Landauer 2009).

⁷ Ez alatt Nagy Pál a jobbágyvá válást érti, mely elsősorban nem termelővé válást, hanem jogi helyzetet jelentett. (Részletesebben lásd: Nagy 2007)

Kifejezően írja le Kardos Ferenc a Zala megyei cigányok integrációját lehetővé tevő gazdasági-társadalmi feltételrendszer: „ (...) az aprófalvas Zala megyében a 18. században az ipar és a kereskedelem csak vándorló gazdasági formákban élhetett meg, s a nagy számú robotosra nem számítható kis- és középnemesség számára fontos volt a szabad munkaerőt jelentő cigányság megyében maradása idenymunkák idején (Kardos 2010:233).” Kardos megállapítását természetesen nem általánosíthatjuk, de kirajzolódnak belőle azok a strukturális és konjunkturális tényezők (aprófalvas településszerkezet, mezőgazdasági munkaerőhiány), melyek a szakirodalomban is megtalálhatók a roma csoportok mobilitásával összefüggésben.⁸ A részben vagy egészben vándorló cigány közösségek után röviden nézzük meg a tartósabb letelepedésre utaló adatokat és a letelepedést lehetővé tevő körülményeket.

3. 2. Cigányok a városban: tartós integráció és lassú asszimiláció

A városok az akkulturációs folyamatok és a gazdasági lehetőségek gazdagabb tárházát jelenthetik, mint a feudális falvak. A „nagyobb piac”, azaz a különböző termékek és szolgáltatások iránti nagyobb kereslet előmozdíthatja a tartósan egy helyben maradást, a letelepedést, utat nyitva ezzel az akkulturációs változásoknak (vö. Tóth P. 2004:377). Már a 15. század végétől kezdve vannak adatok a cigányok városi jelenlétéről, ezek szerint főleg Erdély három nagy városában, Nagyszébenben, Brassóban és Kolozsváron éltek. A városok cigányok feletti joghatóságát több esetben uralkodó rendeletek erősítették meg (Nagy P. 2004:20-26), a cigány közösségek általában megtarthatták szokásaikat, vezetőjük a vajda volt, aki közvetített a hatóság és a cigányok között. 1691-ben például a kolozsvári vajda 12 forintot kapott szolgálataiért (Tóth P. 2006:44).

Már a 17. században fellelhető a városi céhes kézművesek törekvése a nemkívánatos cigány konkurencia kiszorítására. (A későbbiekben ez a tendencia markánsabban jelentkezik majd.) 1661-ben Debrecenben rendeletet hoztak, mely szerint nem végezhetnek kovács munkát a településen. Kicsivel később ezt megváltoztatták, és a cigányok számára is engedélyezték „*vasvilla, kolomp, doromb, iszkába stb.*” termékek készítését (Dupcsik 2009:42).

A források a 16. században a török hódoltsági területén lévő szultáni házvárosokban (Tolna, Pécs, Ráckeve, Esztergom, Buda) említenek nagyobb létszámú adózó cigányokat, akik különböző iparos (kovács, tűzmeister, golyóöntő stb.) vagy szolgáltató (zenész, hóhér, seborvos) tevékenységet űztek. A török adóösszeírások (defterek) alapján a legtöbb cigány Budán élt, ahol külön „cigányvárost” népesítettek be. A fent említett mesterségek mellett többen borkereskedelemmel is foglalkoztak. Többségük görögkeleti vallású volt (1546-ban 32 családfő), de jelentős számban voltak az iszlámra áttértek is (13 családfő) (Mészáros L. 1976:483-486). A 16. századi török források szerint tehát a nagyobb településeken letelepült életmódot folytató, integrált cigány közösségek éltek, melyek vallási szempontból is az akkulturáció különböző változatait képviselték. Feltételezhető, hogy eme „cigányváros” és lakói Buda visszafoglalásáig (1686), azaz jóval több mint 100 évig jelen voltak a település életében (Tóth P. 2006:38).

A királyi Magyarország területéről a 17. századból kevesebb adat áll rendelkezésre a városok és a roma közösségek kapcsolatáról. A század második felére tehető a „német cigányok” megjelenése, aminek hátterében nyugat-európai diszkriminatív rendelkezések állhatnak. Az

⁸ A francia szociológus, Liégeois (2002: 24) strukturális vándorlásnak nevezi, azt amikor a helyváltoztatás egy adott társadalmi és gazdasági szerkezetnek tudható be. Ilyen például az eszközeit magával hordó, ezért betakarítási munkák idején a javítást helyben elvégző cigány kovács, vagy a fafeldolgozással, technőkészítéssel foglalkozó beás közösségek mobilitása is. Konjunkturális vándorlásnak tekinthetjük a mások által teremtett körülmények okozta vándorlasi kényszert. Ilyen, amikor a vásári árus, a medvetáncoltató, a muzsikos követi az ünnepek és vásárok időrendjét, a lócsiszár a lóvásárokat, a mezőgazdasági munkás a gyümölcssezont.

újonnan érkezett cigány csoportok kevésbé illeszkedtek be és kevésbé váltak letelepültté, mint az említett erdélyi és hódoltsági területeken élők (Nagy P. 2004:39).

A 18. században a felvilágosult abszolutizmus rendeleti politikája⁹ hatására felgyorsult a 15. század közepe-vége óta tartó letelepedési folyamat.¹⁰ Tóth Péter szerint „ha röviden össze akarnánk foglalni mindazt, amit forrásaink a feudális kori Magyarországon élő cigányokról elárulnak, akkor két kulcsszó kívánkozik kiemelésre: az egyik a vándorlás, a másik pedig a letelepedés” (Tóth I. 2006: 133; lásd még: Tóth 2004.) A korszakból (nagyjából a 18. század elejétől a 19. századközepéig tartó időszakról van szó) az integráció egyes eseteit és az azt (nem feltétlenül) követő asszimilációt mutatom be Nógrád megyei mezővárosok és három nagyobb város példáján keresztül. (Ami nem jelenti azt, hogy kisebb településeken nem telepedtek le a romák, a városokat a nagyobb akkulturációs kihívások miatt emelem ki.)

A cigány családok földesúri birtokokra (a mezővárosok is földesúri fennhatóság alatt álltak) való letelepítése folyamatosan zajlott a 18. században, mindezt Szomszéd András a korszakra jellemző iparos hiánnyal magyarázza (Szomszéd 1987). A reformkorban végrehajtott összeírásokból kirajzolódó kép szerint elsősorban szolgáltató- és kézművesiparban dolgoztak a cigány családok, és idővel az általuk üzött mesterségek köre jelentőse mértékben bővült. Nem csak „hangászok” és kovácsok voltak, hanem vályogvetők, mezőgazdasági munkások, lókupecsek, kertészek, katonák,¹¹ pásztorok stb. A mindennapi együttélést, az integrációt illusztrálhatja Krizsán János verőcei pap néhány mondata 1826-ból: „*Végtére a Czigányokról szóllok. Ezek nem laknak sátrakban, vagy valami rongyos putrikban: hanem sorokhoz képest tsinon házban, ketten [két család] pedig az Uraság téglaházi épületjében zselléreskednek. Nem is tsupa kovátsolásból vagy hegedű után élnek, hanem szőlő munkások, vagy az Uradalmi téglaháznál napszámában dolgoznak (...) Fiaik a helybéli (...) parasztoknál béreskednek, szántanak, kaszálnak és egyéb paraszti munkát végeznek; leánnyaik Úri házaknál, vagy parasztoknál szolgálatban vannak. Koldulással senkinek sem alkalmatlankodnak* (id. Szomszéd 1998:27).” Hasonló kép, azaz a főleg mezővárosokban és nagyobb falvakban élő cigány lakosság foglalkozásszerkezetének bővülése és szerény polgárosodási tendenciák bontakoznak ki Veszprém megyei adatokból is (lásd: Hudi 1998).

Miskolcon egy, az 1740-es évekből származó státútum a lakatos mesteremberek kérelmére úgy rendelkezik, hogy a cigányok csak a sátraikban gyakorolhatják mesterségüket és a piacon sem patkolhatnak csizmát. A helyi céhek gazdasági érdekeit védő diszkriminatív rendelkezések ellenére, a főleg kovácsolásból, zenélésből és paraszti, illetve napszámos munkákból élő cigányok a 18. század végére letelepült életmódot folytató városi lakosokká váltak. Egy korabeli utazó szavaival: „...sok testvérük már olyannyira ki is művelődött, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott. Sok miskolci cigányra hivatkozhatunk itt, különösen azokra, akik zenei tehetségüket kiművelték (Tóth P. 1993:205-215).”

A korábban látott debreceni, illetve a fenti miskolci példához hasonló kettősség jelenik meg a győri cigányokkal kapcsolatos forrásokban is: „vagy elfogadták és igényelték munkájukat, vagy éppen a fémfeldolgozó céhek érdekeit védték velük szemben (Perger 1995:269)”. A cigányok első hiteles említése Győrből 1650-ből származik (Bana 1998:123), jó száz évvel később, a 18. század végén a város egyik területét más Cigánylaposnak nevezték. Az itt élő

⁹ A rendeleti politika eredménye a korszak forrásgazdagsága is. vö. Katona 2005.

¹⁰ Bár a „nomád” cigány sztereotip képe napjainkban is elterjedt, a 19. század végén a magyarországi romák (pontosabban a cigánynak tekintett emberek) elenyésző kisebbsége élt vándor életet. A nomád szó használata már csak azért is kerülendő, hiszen a nagyállattartó, legelőváltó gazdálkodást folytató társadalmakat jelöli a néprajzi szakirodalomban. Ez pedig soha nem volt jellemző a romákra. Ami jellemző volt, hogy „a vándorlás és a letelepültség két szélső pontja között többféle közösségszerveződési- és életmódmodell létezett (Nagy 2008a:41).”

¹¹ A cigány katonák kérdéséhez lásd: Szomszéd 1998:29-30; Nagy P. 2008b.

családok, különállásukat részben megtartva, a 19. század közepére már betagozódtak a város társadalmába (Perger 1995:274).

Fentiekhez hasonlóan zajlott a szegedi cigányok beilleszkedése is. Kovács János 1895-ben megjelent tanulmánya¹² részletesen mutatja be ezt a folyamatot, melyet igyekszem néhány mondatban összefoglalni. Cigány kovácsok az 1700-as évek elején jelentek meg a városban, és hamarosan konfliktusba keveredtek a helyi kovács céhekkel, akik – vevőkörük csökkenésétől tartva – a városból való kitiltásukat kérték a hatóságoktól. A céhmesterek tiltakozása ellenére végül a „*magistratus (...) a kovácsoló cigányokat tűrni rendelte*”, mivel valós piaci igényeket elégítettek ki. Miután a cigányok letelepedtek a számukra kijelölt területen, egyre jobban integrálódtak a település gazdasági szerkezetébe. Persze ez sem ment zökkenőmentesen, hiszen bármilyen területen jelentek meg az új munkavállalókként, ott konkurenciát jelentettek. A kovácsmesterség mellett megjelent a „*lőcsiszárkodás*”, a zenélés („*hangászok*”), de voltak, akik varrónóként vagy kőművesként dolgoztak az 1838-ik évi kimutatás szerint. Az akkor összeírt 104 családból (264 fő) mindössze a 76 éves Bakró Mátyás neve mellett volt feltüntetve, hogy koldus. Az akkulturációs folyamatot Kovács Jánost idézve láthatjuk: „*Nem csodálhatjuk tehát, hogy Szegeden a cigányság hamar polgárisodott és átvette az itteni lakosok szokását és életmódját, sőt ruházódását is.*” A 19. század második felére kialakult harmonikus együttélés időszakában már nem találkozunk a korábbi (sztereotip) negatív jelzőkkel. A cigányokról az általuk űzött foglalkozások mentén rajzol pozitív képeket a szerző: „*(...) azt hiszem a sarkantyú se pengett oly élesen, ha nem a fecskeszájú Gondi verte fel a kordováncsizmára*” vagy „*Nem tudott a mi népünk cigánymuzsika nélkül mulatni.*”

3. 3. „Népi márkák” és aszimmetrikus viszonyok

Kovács János tanulmányának rövid bemutatásával, pontosabban a végén szereplő idézetekkel visszakanyarodtunk az etnicitás és a gazdaság kérdéséhez. Csorna Zsigmond szerint az eredetileg nem etnikai jellegű gazdasági tevékenységek a polgári kultúra felívelése időszakában (a 19. századi nacionalizmus kibontakozása nyomán) gazdasági sztereotípiákká váltak. Létrejöttek azok a „népi márkák”, melyek jelentős szerepet játszottak az identitástudat kialakításában és fenntartásában a Kárpát-medencében (Csorna 1992). Az „eticizált” foglalkozások (pl. drótos tót, muzsikus cigány, cigánykovács, dézsás román stb.) auto- és heterosztereotípiák formájában valóban fontos szerepet játszhatnak az etnikai különbségtétel folyamatában (vö. Bindorffer 2006), gondoljunk csak arra, hogy a legtöbb roma csoport „hagyományos” önelnevezése valamikori jellemző foglalkozásukra vezethető vissza.¹³ A gazdasági tevékenységek területén megjelenő etnikai klasszifikációs rendszerek¹⁴ egyrészt megjelenítik az együttélés, a mindennapi kapcsolatok valóságát, hiszen egy-egy foglalkozásnak huzamosabb ideig életképesnek kellett lennie, hogy etnikus jelzők tapadjanak hozzá. Másrészt, mivel az etnicitás együtt jár az önmagukat megkülönböztető csoportok

¹² Az írást Nagy Pál ajánlotta figyelmembe, amit ezúton is köszönök.

¹³ Máté Mihály írásából idézem az oláhigány nyelvjárásokat beszélő közösségek önelnevezéseit. „A csurárik neve a shuri (kés) vagy churi (rosta) szóból ered, a másárik neve a masho (hal) szóból, a colárik neve a colo (pokróc, lepedő, szőnyeg, takaró) szóból, a drizárik neve a driza (rongy) szóból, a gurvárik neve pedig a guruv (ökör) szóból (Máté 2009: 50).” Az óromán nyelvet beszélő beás cigányok nevét többnyire a bányász jelentésű román „băieș” szóból származtatják (ami valamikori aranymosó foglalkozásra utalhat), de újabban felmerült, hogy inkább a hasonló alakú „băiaș” (teknős) szó lehet az eredete (Tálos 1998; Landauer 2009). Mindenesetre mindkét értelmezés egy valamikori foglalkozás emlékét őrzi.

¹⁴ Az etnicitás akkor tűnik fel, amikor a kulturális különbségek valamiért relevánssá válnak a társadalmi interakciókban (Eriksen 2008:84). Csorna Zsigmondot idézve: „A nemzeti, etnikai, nemzetiségi sajátosságok nem mások, mint a munkamegosztásban kialakult és hagyományyá rögzült, a mindennapok során társadalmilag öröklődött szokásrendszerek és ezek együttese.” (Csorna 1992:12)

hierarchikus rangsorolódásával (Eriksen 2008:22), a viszonyok aszimmetrikus volta is nyilvánvalóvá válik. A népi márka tehát jelzi az adott csoport és foglalkozása „szükségességét”, de egyben kiemeli alárendeltségét is, főleg azok esetében, ahol szolgáltató tevékenységekkel foglalkozván, erőteljesen függenek a „másik” oldal igényeitől, szükségleteitől (például a drótos tót vagy a teknős cigány).

Vélhetően a legmarkánsabb „cigány népi márka” a zenélés volt, melynek korabeli „sikertörténete” a 18. században kezdődött.¹⁵ A 18. század végén közel 1600 cigányzenészt említenek az összeírások, 100 év múlva pedig már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon (Kállai 2002:330). A 19. sz. elején a legjobb cigányzenészek kivívták maguknak az általános elismerést, a köztudat számára a nemzeti zene képviselőivé váltak, ily módon összeforrtak a magyar nemzeti mozgalommal (Sárosi 1971:109).

A gazdasági munkamegosztás mentén (is) konstruálódó etnikai határok és az azokat fenntartó sztereotípiák általában konzerváló hatásúak, és főleg a nem-domináns helyzetű csoportok tagjai számára megnehezíthetik a hatékony foglalkozás- és életmódváltást (vö. Binder-Pálos 2009; Szabó 2010), a gazdasági, társadalmi és politikai környezet változásaival összefüggésben pedig a legszélsőségesebb kirekesztési eljárások hivatkozási alapjaivá válhatnak (vö. Karsai 1992; Binder 2009b; Ladányi-Szelényi 2010). E jelenségek jellemzően a 19. században erősödnek fel, majd a 20. században válnak társadalmi méretűvé. Mielőtt azonban áttekinteném az elmúlt kétszáz év főbb változásait a cigány – magyar együttélés terén, szükséges egy rövid kitérőt tenni az asszimiláció kérdése felé.

3. 4. Földművelés és asszimiláció

A kutatások jelen állása szerint kivételes példának tűnik a siklósi cigányok 18-19. századi története (Nagy P. 2000). Az itt élő, cigányként számon tartott emberek egy része törökös, többségük magyar vagy szerb eredetű neveket viselt. 1721-től folyamatosan jelen voltak a megyei adóalap-összeírásokban, és más etnikumokhoz hasonlóan külön városrészben laktak, mely a latin nyelvű iratokban Civitas Zingarorum (Cigány Város) néven szerepelt. Jobbágy jogállású cigányok számtalan más forrásban is szerepeltek, de mint a fenti példák is mutatják, többnyire zsellérek voltak, tehát földdel nem rendelkeztek. Ezzel szemben a siklósi cigányok jelentős része féltelkes vagy negyedtelkes jobbágy volt. A különböző méretű földterületek és a megváltozott életmód vagyoni szempontból differenciáltabbá tette a vélhetően eleve nem közös eredetű (lásd családnevek) helyi cigány közösséget. A 19. század közepén már voltak olyan „cigányok” Siklóson, akik a korabeli normák szerint nem számítottak cigánynak. Nem tudtak cigány nyelven, vegyes házasságok és paraszti öltözködés jellemezte őket, és a Cigány Városból is kiköltöztek. A korabeli politika is elősegítette a parasztosodási folyamatot: a „megfelelő” cigányokat neo-colonusnak vagy új-magyarnak kellett nevezni.

A szerző ugyanitt egy ellenkező irányú asszimilációs folyamat nyomaira is bukkant. Feltűntek ugyanis olyan családnevek, melyek a 18. században nem, de a 19. században már a cigányok között kerültek összeírásra. A két folyamat arányát, méretét közelítőleg sem lehet megbecsülni, de – meglátásom szerint – az alátámasztja etnikai csoportok konstruktivista értelmezését, és felhívja a figyelmet a csoporttagság szituatív és klasszifikációs meghatározottságaira.

Korábban láthattuk, hogy egy nagyobb város társadalmába történő integráció eredményezhet valamilyen szintű asszimilációt, de talán a földművelő életmód az, ami a legerősebben hat a beolvadás irányába (vö. Nagy P. 2007). Meglátásom szerint elsősorban nem is azért, mert nem tartozott bele a többség „hagyományos cigányképébe”, hanem azért mert olyan

¹⁵ A rendi társadalom korában lenézett foglalkozásnak tekintett zenélés egyre több roma család számára jelentette a megélhetés egyik, és idővel egyre biztosabb forrását (Sárosi 1971; Nagy P. 2004:71-75).

strukturális körülményeket teremt, melyek nagymértékű vagyoni differenciálódást tesznek lehetővé. A peripatetikus közösségben vagy a városok szélén élő iparos, szolgáltató közösségekben nehezebben képzelhető el ilyen mértékű vagyoni differenciálódás, ráadásul az ilyen foglalkozások mint „népi márkák” a cigányokhoz kötődtek, ez pedig nem „kedvez” az asszimilációnak.

Hogy miért nem lettek földművelők a cigányok, azt a romantikus és az előítéletes megközelítések többnyire kulturális okokkal magyarázzák,¹⁶ pedig egészen másról volt szó. Szomszéd András megállapítását idézve: „Földdel való ellátásuk nehéz lett volna egy olyan megyében, ahol évszázadok folyamán a földművelő lakosságnak sem jutott elég.” (Szomszéd 1987:172) Bár a megállapítás csak egy vármegyére vonatkozik, közismert tény, hogy a Magyarország lakosságának kb. 90 százalékát kitevő jobbágság nagyjából fele zsellér, azaz föld nélküli jobbágy volt a 19. század közepén.

A cigányok tehát, bár a földesurak gyakran telepítették le őket birtokaikon, ott jellemzően nem földműveléssel foglalkoztak, hanem szolgáltató és iparos tevékenységeket folytattak. Siklós egyedinek tűnő története mellett vannak ugyan elszórt adatok cigány földművelőkről, de számuk – az eddigi kutatások alapján – elenyésző. Amin nem érdemes csodálkozni, ha a magyarországi földkérdésre és a földművelővé válás „asszimiláló hatására” gondolunk.

4. Foglalkozásváltási kényszerek és kirekesztő tendenciák a 19-20. században

Nagy Pál szerint a „cigánykérdés” történeti genezise Magyarországon a 17. századra datálható. A problémahalmaz egyik gyökere az általa „relatív túlnépesedésnek” nevezett folyamat, aminek lényege, hogy a cigányok túl sokan lettek az általuk üzött szolgáltató tevékenységekhez, a már itt lévő roma lakosság növekedése és az újonnan bevándorló közösségek miatt is. Szintén a 17. századra teszi Nagy Pál a konstans foglalkozás- és életmódváltási kényszerek megjelenését, amit a céhes keretek megerősödésével magyaráz (Nagy P. 2008:40). Ezekkel a társadalmi-gazdasági folyamatokkal párhuzamosan erősödött fel a problémaorientált hatalmi megközelítés a 18. században, mikorra megszűnt az ország szétdaraboltsága, hatékonyabbá vált a közigazgatás, ezzel párhuzamosan pedig megnőtt a periférikus helyzetű társadalmi csoportok és a hatalom közti viszony újrendezésének szükségessége (Soós 1994, Nagy P. 1998, 2004).

A 19. század a polgári átalakulás és a nemzeté válás „klasszikus” időszaka, a század vége felé pedig az iparosodás gyorsítja fel a gazdaság- és társadalomszerkezet folyamatosan zajló átalakulását. Ernest Gellner nyomán (2009) a modern nacionalizmust az agrártársadalomból az ipari társadalomba való átmenet (egyik) termékének tekintem, ami a romák esetében a korábban kialakult sztereotípiák (népi márkák, romantikus értelmezések, előítéletek és általánosítások) tartós etnikai karakterré („nemzetkarakterré”) változtatja. Nem utolsósorban a korabeli tudományosságtól támogatva.¹⁷

Ebben a folyamatban szerepe van a „nyomdakapitalizmusnak” (Anderson 2006) is, hiszen a sajtótermékek tömeges megjelenése a sztereotípiákat egyrészt karikatúrák, viccek, anekdoták (vö. Polyák 2002; Tamás 2010), másrészt „hírek, események, szenzációk” formájában (vö. Nagy P. 2009b; Dupcsik 2009:86-88) minden olvasóhoz eljuttathatja és bebetonozza a köztudatba.

¹⁶ A letelepedéshez, földműveléshez és a magántulajdonhoz való viszonya a cigányoknak gazdag tárháza a sztereotípiáknak és vitáknak (vö. Bíró 2000; Szuhay 2000).

¹⁷ „A 16–18. századi szerzők, tudósok egymás negatív véleményét és leírását átvéve, időről időre a cigány csoportokkal szembeni ellenszenv, üldözés, gyakran kiirtásra való törekvés jogosságát bizonyították (Deáky–Nagy 2009:22).” Heinrich Grellmann 1783-as, „Die Zigeuner” című műve nemcsak a korszak tudományos ismereteit foglalta össze, hanem meghatározta a cigányokról való gondolkodást a 19. században, így jórészt „felelőssé tehető” a negatív sztereotípiák elterjedéséért (Prónai 2008).

Pont abban az időben vált tehát a nemzet a „jelen és jövő politikai, gazdasági, kulturális viszonylatainak elrendezési keretévé, illetve elvi forrásává” (Szűcs 1974:205), pont akkor vált első számú identifikáló tényezővé az etnicitás, mikor a többségében mezőgazdasághoz kapcsolódó¹⁸ roma közösségek nagy része rohamosan elszegényedett, „agrárproletárként” egyre nehezebben tudta megélhetését biztosítani. Hasonlóan egyébként az ország lakosságának jó részéhez, hiszen a birtokszerkezet szélsőséges aránytalansága általános jelenség volt Kelet-Európában. A művelt területek nagy részén földesurak „terpeszkedtek”, miközben az agrárnépesség zömének nem volt megélhetést biztosító földtulajdona (Palotás 2003:18).

A mezőgazdasági dolgozók mellett a kovácsmunka és a zenélés volt a legelterjedtebb foglalkozás a romák körében. Az iparosodás háttérbe szorította a cigány kovácsok és szegkovácsok mesterségét, a meginduló tömegtermelés csökkentette a keresletet a cigányok fő megélhetési forrását képező termékek iránt (mint például: tekők, faedények, kosarak, seprűk, gyékények, szatyrok, üstök), továbbá csökkent az igény a „klasszikus” cigány szolgáltatások iránt (üstfoltozás, drótozás, nádazás). Később, a trianoni határváltozások következtében pedig a cigányzenélés piaca szűkült drasztikusan (Csalog 1993; Kemény 2000).

Mint láthattuk az együttélési modellek gazdasági alapjai súlyosan megrendültek, a klasszifikáció pedig egyre inkább etnikussá és sztereotíppá vált. A korábban már integrálódott győri iszkápás cigányok meg tudtak felelni a foglalkozásváltási kényszernek, részben visszatértek a szegkovácsoláshoz, részben új termékeket állítottak elő, nyaranta napszámos munkákat vállaltak és házaló kereskedelemmel is foglalkoztak (Perger 2010). Győrben a 20. század elején (korábban) vándorló oláh cigányok is sikeresen telepedtek le (Bana 1998). Azonban ezeket a győri, pozitív példákat nem lehet általánosítani, már csak azért sem, mert ellenkező előjelű kirekesztő folyamatok kapcsán azt látjuk, hogy a korábbi lakóhelyi integráció nem feltétlenül volt „elég” az együttélés fenntartásához. Csenyétén például a 19. század közepén a cigányok a falu belső területén laktak, vegyesen a szegényebb magyarokkal és a kisszámú zsidósággal, azonban a század utolsó éveiben elkezdték őket kiszorítani a falu mellett felépített telepekre, ahol lakóhelyileg szegregáltabb, gazdaságilag pedig marginalizáltabb helyzetbe kerültek (Ladányi–Szelényi 2004:56-58). Hasonló jelenséget ír le Durst Judit az általa Láposnak nevezett településen (Durst 2004). (Megjegyzem mindhárom szerző szociológus.)

A kirekesztő tendenciák, büntető rendeletek és probléma centrikus, vagy Dupcsik Csaba tipológiája alapján deviancia-orientált (Dupcsik 2005) megközelítés jellemzi alapvetően a 20. században a romák és a hatalom viszonyát. Ezt tükrözi a történetírás eddigi teljesítménye is, hiszen a legtöbb mérvadó munka címében a „cigánykérdés,” „roma sors” illetve „cigánypolitika” fogalmak szerepelnek (Karsai 1992; Pomogyi 1995; Purcsi 2004; Bársony–Daróczi 2004; Bársony 2008; Sággy 1999, 2008; Majtényi–Majtényi 2012). Az alapvetően politikatörténeti megközelítés és szenvedéstörténeti értelmezés háttérben történeti okok állhatnak. Egyrészt az együttélés feltételrendszere és modelljei sok helyen megsemmisültek, a roma közösségek minden korábbinál többet szenvedtek a különböző autoriter és totalitárius rendszerek alatt. Mivel a század első felében a „cigánykérdés” volt a meghatározó diskurzus, az államszocializmus időszakában pedig a „cigánypolitika”, ezért a témával foglalkozó kutatók - a forrásadottságok miatt is – először ezeket a kérdéseket vizsgálják. A lehetséges együttélési modellek mikrotörténeti vagy történeti antropológiai kutatása még várat magára a történészek részéről.

¹⁸ Az 1893-as országos cigány összeírás adatai szerint a kereső (akik az összes munkaképes korú 82 %-át tették ki) cigány lakosság 48,9 %-a (!) mezőgazdasági dolgozó (azaz napszámos) volt (Kemény 2000:7-10)

